

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/21-32>

Sinan Özbək

Kocaeli Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
hursozbek@gmail.com

TÜRKMƏN-YÖRÜKLƏRİN ƏSL ZİYALISI¹ KİMİ OTMAN BABA

Xülasə

Osmanlı cəmiyyətində üç əsas komandaya uyğun gələn üç fərqli ziyalı qrupunu söz açmaq olar. Bunlardan birincisi hakim (egəmən) blokun ziyalılarıdır. Bu ziyalılar tarixi dəyişikliklərdən və inkişafdən keçərək üləma kimi davam edirlər. Onlar ilk gündən şeyx olaraq sünni İslam ideologiyasının əsas daşıyıcılarıdır. İkinci ziyalı qrupu olaraq şəhərin sənətkarlarını və bu sənət sahələrində çalışanları təmsil edən əxiləri² görmək mümkündür. Onlar təkcə İslam ya da konkret olaraq sünni İslamla izah etmək mümkün olmayan bir ideologiyaya sahibdirlər. Üçüncü ziyalı qrupu isə cəmiyyətin əsl məzlum (əzilən) təbəqəsi olan türkmən-yörüklərin ziyalıları olan abdallardır. Bu üç əsas qrupun üç fərqli ziyalısını “orqanik aydın” və ya “əsl ziyalı” anlayışı ilə izah etmək olar. Türkmən-yörüklərin³ əsl ziyalısının ən gözəl nümunəsi Otman Atadır. Təəssüf ki, onların yerinə Şeyx Bədrəddini qoyulmuşdur. Daha bir ciddi fakt odur ki, Osmanlı hakim blokunun ziyalıları cümhuriyyət dövründə də varlığını davam etdirirdi. Mən bu ziyalıları çöküntü (qalıq) ziyalı⁴ anlayışı ilə müəyyən edirəm.

Açar sözlər: *Otman Ata, Türkmən-yörüklər, Xorasan ərənləri, Fakılar, əsl ziyalılar*

Sinan Ozbek

Otman Baba as the Organic Intellectual of the Turkmen-Yoruks

Summary

When the Ottoman society is examined, it can be mentioned that three different intellectual groups are representing three different layers. The first of these are the intellectuals of the ruling bloc. These intellectuals go through historical transformations and continue as ulema (theologians). These intellectuals, the sheikhs, are the bearers of the Sunni Islamic ideology. The second type of intellectuals consists largely of the apostles (Ahis) that represent the craftsmen in the cities and the workers in these branches of crafts. The Ahis have an ideology that cannot be explained, with Islam only and Sunni Islam in particular. The third type of intellectuals is the abdals that are the intellectuals of the Turkmen-Yörük, who are the main oppressed class of the society. These three types of intellectuals can be explained with the concept of organic intellectuals. Otman Baba is the best example to describe the organic intellectual of Turkmen-Yoruks. Sheikh Bedreddin was unfortunately attributed to his place. Another phenomenon is the continued existence of the Ottoman sovereign to continue to block the period of the Republic of Turkey intellectuals. I define these intellectuals with the concept of “sedimentary intellectuals”.

Key words: *Otman Baba, Yuruks or Yorouks Turkmens, Khorassan saints, Fakılar, Intelligentsia (Concept of Organic)*

¹ Bir cəmiyyətdə əsas siniflərə (təbəqələrə) (Egəmən (hakim) siniflər və hakimiyyət altında saxlanan siniflər) bağlı olan ziyalıları italyalı filosof Antonio Qramşinin verdiyi ad.

² Əxilik, Ahi Evran tərəfindən qurulan əsnaf həmrəylik təşkilatıdır. XIII-XVII əsrlər arasında Səlcuqlu və Osmanlı mərhələlərində Anadoluda mövcud olmuşdur. Bir sənətkar, əsnaf təşkilatıdır. Çox qatı əxlaq qaydaları vardır və peşə təhsili verir. Lazım olduğu zaman əsgəri qüvvə olaraq da iş görür. Hər peşənin bir əxi təşkilatlanması vardır. Bu qrupun başındakı insana da Əxi deyilir.

³ Hayvançılıqla (maldarlıqla) keçinən, ümumilikdə Osmanlı uçqarlarına yerləşdirilən köçəri Türk oymağı, Türkmən.

⁴ Tortul aydın/çöküntü və ya qalıq ziyalı; (İngiliscə:sedimentaryintellectual. Almanca:sedimentärintellektuel). Torta: qalıq, çöküntü, bir şeyin bildiyimiz işə yaramayan hala gələn artığı. Tortul aydın (qalıq ziyalı) anlayışının bir əvvəlki cəmiyyət həyatının egəmən (hakim) sinifinə bağlı əsl ziyalıları (organik aydınları) tanımaq üçün istifadə edirəm. Bu anlayışla Osmanlı cəmiyyətindən qalan aydınlardan (ziyalılardan) bəhs edirəm. Bunlar, bağlı olduqları egəmən sinifin iqtidarlarını itirməsinə baxmayaraq və qurduqları cəmiyyətin yıxılıb tarixə mal olmasına baxmayaraq əvvəlki düşüncələri yeni cəmiyyətdə davam etdirən ziyalılarıdır (aydınlardır). İqtidarı itirmiş və qurduqları cəmiyyətin yıxılmış bir egəmən sinifə bağlı qalan bu aydınlara maraqlı bir qismi əhatə edir. Bağlı olduqları egəmən sinif tarixdən silindiyi halda bu aydınlara iqtidar istəyirlər. Tortul aydınlara (qalıq ziyalıları) ilə bağlı araşdırma aparmaq lazımdır.

Giriş

Anadolu torpaqlarında Orta Asiya xalqlarının köçü elə də qısa zamanda qurtaran bir hadisə deyil. Anadoluya köç mərhələli bir şəkildə davam edir. Aşıqpaşazadənin 1474-cü ildə yazdığı “Tarix”ində Anadolu cəmiyyətində köç ilə gələnlərə *müsafir*⁵ deyildiyi qeyd edilir. Müsafirəlin (qonaqların) arasında Abdalanı, Rumu, Əxillər, Qaziyan və Baçıyanlar vardı. Kütlə olaraq baxıldığında bu cəmiyyət; Türkmən-yörük adlanır. Azərbaycana, Xorasana yerləşənlər də bir müddət sonra siyasi proseslərlə bağlı olaraq Anadoluya keçirlər. Bu siyasi proseslər həm yaşanılan yerdə, həm də yeni köç ediləcək yerlərdə ola bilər. Məsələn, İzmir ətrafında yerləşmiş Türkmən-yörük bu dəfə də Balkanlara Varna ətrafına köç edirlər. Böyük Türkmən-Yörük xalqı Toroslar, Qərbi və Şimali Anadolunun yaylaqları kimi yerlərdə yerləşirlər (məskunlaşırlar). XIV əsrdə yenidən Şərqi-Balkan dağları, Dəli Orman yaylaqları və Dobruca ətrafına sıx bir köç və oturaq yeri olur. Ümumiyyətlə, Türkmən-yörük yoxsul çobanlardır. İqtisadi əlaqələri; heyvanlardan əldə etdikləri pendir, yağ, yapağı, dəri və s. məhsulların dövriyyəsinə əsaslanır. Bu məhsulları tacirlər vasitəsi ilə və ya birbaşa şəhərlərə satırlar. Xüsusilə, ucqar ərazilərdə məskunlaşmış Türkmən-yörükün bir iş və dolanışqı imkanları yoxdur. Onlar dirilik və qəza⁶ üçün sərhədlərə gəlir və qəzanın (müqəddəs müharibənin) ilk qazilər olurlar. Onların gəlirləri ancaq bu müharibələrdə (qəzalarda) əldə etdikləri, məmnunluq və qənimətdən ibarətdir. Bu qazi-axınçı⁷ türkmən-yörük də ucqardakı bəylərlə təmasda ola bilərlər. Məsələn, onların Dunay UcBeyi Mihaloglunun Əli bəyin xidmətində axınçı (basqınçı) kimi işlədiyini məlumdur. (Xəlil İnalçık).

Ucqarlardakı həyat ən sərt təhlükələrə açıqdır. Çünki ucqarda yaşayan türkmənlərin qarşısında eyni ruh halında yaşayan xristianların sərhəd təşkilatlanması yerləşir. Yenə ucqarlardakı yaşayış yeri maraqlı etnik quruluşa və sosial təbəqələrə əsaslanır. Burada siyasi mərkəzdən qaçan (müxaliflər) avantüristlər, dissidentlər, rafizilər məskunlaşır. Bu fenomenin vətəndaş cəmiyyətindəki əks olunması belədir: Hinterlandda hökmranlıq edən mühafizəkar yüksək sivilizasiya formaları, dini, saray ədəbiyyatı, şəriət hüququ və s. var. Digər tərəfdən, ifrat dərəcədə vətəndaş cəmiyyəti, eklektik, hələ də sistemləşdirilməmiş xalq mədəniyyətindən, dini təriqətlər, mistik və epik ədəbiyyat və adət hüququndan ibarətdir. (İnalçık).

Osmanlılar da bir türkmən uc bəyliyi olaraq dəyərləndirilir. 1302-ci il iyulun 18-27-də Bizans ordusu üzərində qazanılan Bafeyin (Koyunhisar) qələbəsi ilə Osman Qazi böyük bir şöhrət qazandı. Bundan sonra o, siyasi və hərbi gücü təmsil edir. Bu şöhrət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi siyasi təsirlə bir köçə də yol açır. Sadəcə siravi insanlar, sənətkarlar və s. deyil qazilər də Osman Qazinin ətrafına toplaşmağa başlayır. Monqollarla Bizans arasında sıxışmış qalan və çox vaxt özünü təhlükəsiz hiss etməyən xalqın böyük əksəriyyəti Osman Qazinin nəzarətində olan ərazilərə köç edir. Fərqli ziyalı qrupları da eyni səbəblərdən özlərini daha təhlükəsiz hiss etdikləri bu ərazidə toplaşdı. Bu isə həm konkret insan resursunun toplanmasına, həm də ziyalı gücün eyni mərkəzdə toplanmasına gətirib çıxarır. Bu ziyalılar əsasən üç kateqoriyaya bölünür:

Abdalan-i Rûm'u (Rum Abdalları)⁸, əxilər və şeyxlər⁹.

Osmanlı mərkəzi bürokratik sistemində əsas vergi mənbəyi kəndlilərin rəiyyət¹⁰ qismi idi. Bu vergi mənbəyini qorumaq üçün onlardan hər işə göndərilmiş; məsələn, dağ aşırımlarına nəzarət etmək, yəni

⁵ Qonaqlar, yolçular. Anadolu torpaqlarına Orta Asiya, Xorasana və Azərbaycan və s. üzərindən gələn xalqlar...

⁶ İslam dinini qorumaq və ya yaymaq məqsədi ilə müsəlman olmayanlara qarşı aparılan müqəddəs müharibə.

⁷ Qazi: Müharibədən sağ olaraq qayıdan kimsə, savaşı. Axınçı: Düşmənlə ölkəsinə axın edən əsgər (savaşı).

⁸ Abdalan-i Rum, Anadoluya gələn 4 ədəd dərviş cəmiyyətindən biridir. Abdallar Orta Asiya Türk toplumlarındakı şamanlara bənzər xüsusiyyətlərə malikdirlər. Geyimləri də şamanlarınkı kimidir. Abdalan-ı Rum cəmiyyətinin tapşırığı, fəth ediləcək olan bölgəyə əsgərlər getmədən əvvəl bölgədə yaşamaqda olan insanların könüllərini qazanmağa çalışmaqdır. Abdalan-i Rum ya da digər bir adı ilə Abdalların yaymış olduğu digər bir anlayış isə düşmənlə torpaqlarının ələ keçirilməsi üçün savaşağın lazım olduğu anlayışıdır. Bu vəziyyət, Osmanlı Dövlətinin siyasi gücünü artırmasına böyük ölçüdə kömək etmişdir. Ancaq daha sonralar, Osmanlı egəməni (hakim) sinifi ilə əlaqələri pozularaq, müxalif tərəfə keçmişlərdir. Abdalan-i Rumlar, Anadolunun sahib olduğu Yunus Əmrə və Hacı Bektəşi Vəli kimi adların yolunu davam etdirirlər.

⁹ Təriqət qurucusu, bir təriqətdə ən yüksək dərəcəyə qalxmış olan kimsə. Təriqət böyüyü və ya təriqət qollarından birinin başında dayanan kimsə.

¹⁰ Bir hökumdarın tabeliyi altındakı xalq. Osmanlılarda verginin önəmli bölümünü ödəyən kəndlilər.

dərbəndçilik¹¹ tapşırığı verilmir. Eynilə, körpü və qalaların tikintisi, mədəncilik kimi sahələrdəki işlərə də kəndli rəiyyət göndərilir. Bu işlərdə “hazır işçi hovuzu kimi görülən” türkmən-yörüklərdən istifadə edilir. Bu türkmən-yörüklər bir tərəfdən də hərbi ocaq kimi təşkilatlanırlar. (İnalçık)

Osmanlı cəmiyyətində ziyalılar

Osmanlı cəmiyyətində mürəkkəb bir sinif quruluşunun mövcud olduğunu söyləmək mümkündür. Bir tərəfdən hakim sinif və onlara bağlı olan mərkəzi bürokratiya var. Bu komandanın intellektual təmsilçiliyi siyasi hakimiyyətdən vəqflər almış şeyxlər vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən verginin mənbəyi olaraq görülən kəndlilər var. Vergi gəlirləri azalması deyə kəndlilər olduğu kimi buraxılıb. Bu kəndlilər hakim təbəqənin şeyxlər vasitəsilə həyata keçirilən Sünni inancına bağlıdırlar. Şəhərlərdə sənətkarlar öz əxi təşkilatları ilə son dərəcə yaxşı təşkilatlanmışlar. Onlar zaman-zaman hüquqları uğrunda ayağa qalxacaq və siyasətə təsir edəcək qədər güclüdürlər. Sənətkarlığın az qala hər qolunun əxi təşkilatı olması ilə yanaşı İstanbulun ən sıx əməkçi yığı dabbalardır. Usta və ya sənətkar kollektivinin ziyalı təmsili əxi atalardadır. Digər tərəfdən də türkmən-yörüklər dayanır. Bu kasıb çobanlar ucqarlarda məskunlaşan və çox şeydən uzaq tutulan təbəqəni təşkil edirlər. Bu komandanın intellektual dünyasında Orta Asiya mədəniyyəti və dini qismən İslamla qarışdırılır. Bu hissənin intellektual təmsili Abdalan-i Rumilər vasitəsilədir. Yoxsul türkmən-yörüklərin iş sahələrindən biri də əsgər olmaqdır. Bu, türkmən-yörükləri həm sərhəd rəisləri, həm də mərkəzi idarəetmənin hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etdiyi mənbəyə çevirir. Bu qazilər, alplar, mənəvi bağ qurduqları və gəldikləri cəmiyyətin ziyalı nümayəndələri olan abdallarla birlikdə hərəkət edirlər. Buna görə də abdalların yanında mürid qazilər ola bilərlər. Abdallar da döyüşçü qazilər kimi əslində müharibələrdə iştirak edə bilərlər. İlk dövrdə abdalların mərkəzi hökumətlə əlaqəsi olsa da, zamanla bu, zəifləyir və Türkmən-Yörüklər ilə mərkəzi hökumətin birləşmə nöqtəsi qazilər vasitəsilə qurulmuşdur.

İndi hakim təbəqə olan bəylər və onların mərkəzi bürokratiyası intellektual (əqli) qaynağı ilkin olaraq Bəktəşi və Vəfai dərvişləri kimi siyasi hakimiyyətin tərəfində yer alan və buna görə də iqtidar tərəfindən vəqflər və lojalar yaratmaq icazəsi olan dərvişlərdir. Bunlar hakim təbəqə ilə üzvi münasibət saxlayırlar. İkinci ziyalı qrupu isə Abdalan-i Rumilərdir. Əvvəllər bu ziyalılar qrupu bəylərin türkmən-yörüklərlə bağlarını təmin edir. Bu geniş xalq kütlələri arasında bəylərin legitimlik qazanmasına xidmət edir. Əvvəllər hakim əsas təbəqə həm şeyxlərlə, həm də Abdalan-i Rumi ilə üzvi bağlar qurur. Əslən Abdalan-i Rumilər Türkmən-yörük boylarının əsl (üzvi) ziyalılarıdır. Bu səbəbdən Abdalan-i Rumilər mərkəzləşən və sünni şeyxlərini yeganə ziyalı qrupa çevirən iqtidarla əlaqələri getdikcə qopur və daim siyasi hakimiyyətə qarşı üsyan edən bir gücə çevrilir. Digər tərəfdən şəhərlərdə son dərəcə yüksək təşkilatlanmış sənətkarlar müxtəlif maraqları olan bir seqment təşkil edirlər. Əxi təşkilatlarında təşkil edilən bu seqment öz intellektual təmsilçiliyini əxildə tapır. Əxilər bir tərəfdən siyasi hakimiyyətlə əlaqəlidirlər, digər tərəfdən isə Əbdələn-i Rumi ilə yaxın münasibətdədirlər. Osmanlı cəmiyyətinə bu şəkildə baxıldığında, üç fərqli əsl (üzvi) ziyalı qrupun olduğunu söyləmək olar: mərkəzi hakim təbəqənin ziyalıları olan şeyxlər, Türkmən-Yörük xalqının ziyalıları Abdalan-i Rumilər, və şəhər sənətkarlarının ziyalıları əxilər. Şübhəsiz ki, onların arasında münasibətlər və keçidlər var, lakin getdikcə bunun kimi daha sərt və qətiyyətli xarakter alan mübarizə də var. Siniflər arasında gərgin mübarizə olduğu kimi, bu siniflərin əsl (üzvi) ziyalıları arasında da mübarizə amansızcasına davam edir. Zaman zaman hakim təbəqə ilə öz əsl (üzvi) ziyalıları mübarizə aparır. Bu, sözün əsl mənasında, siyasi hakimiyyətlə mənəvi hakimiyyət arasındakı ziddiyyətə işarə edir.

Vəqf və Dirlikdən Sünni Fəqihlər¹²: Şeyxlər hakim təbəqə olan bəylərin yanında hörmətli yeri olan bir ziyalı komanda kimi dayanırlar. Bunlar əslən Vəfai dərvişi Baba İlyasın Səlcuqlara qarşı uğursuz üsyanından sonra ucqarlara qaçan Babai dərvişləri idi. Osmanlının uc torpaqları da bu dərvişlərin sığındığı yerlərdən biridir. Osman Qazi sünni fəqihlərinə dirlik-vəqf verir. Bunlardan ağıla ilk gələn ad heç şübhəsiz Şeyx Ede-Bali olur. Biləcikdə bir loja qurur və Osman Qazi isə Kozağacı (Qoz ağacı) kəndini ona vəqf edir. Bəzi tarixçilər siyasi hakimiyyətə sadıq və sultandan vəqf alan bu

¹¹ Dərbənd: Keçid, sərhəddə yerlə.ən kiçik qala. Bu qalalarda çalışan, sərhədləri qoruyan və gözləyən insanların işinə dərbəndçi deyilir.

¹² İslam hüququnu bilən kimsə. Fiqh bilgini, fəqih.

dərvişləri konformist dərvişlər adlandırırırlar. Uc bəyləri bu fəqihlərə xüsusi yer verir. Fəqihlərdən sonra kənd imamları yer alır. Bunun üzərinə qazilər¹³ və vəzirlər yerləşirlər. Osmanlılarda ilk vəzirlər bu fəqihlər arasından seçilir. Belə ki, İslam hüququnu yaxşı bilən bu ziyalı qrupunun bəzi üzvləri birbaşa siyasi hakimiyyətlə dövlətin idarəsində bir araya gəlirlər. Daha əvvəlki dövrlərdə müşahidəolunan şəriət və qanun arasındakı rəqabət bir başqa ifadə ilə bəylər ilə üləma arasındakı rəqabət davam edir. Siyasi hakimiyyətə bağlı bu ziyalı qrup ilə eyni siyasi hakimiyyət arasında zaman-zaman qarşıdurmalar ola bilər. Bu qarşıdurmanı ən aydın şəkildə görə biləcəyimiz nümunə Fateh Sultan Mehmed ilə Ağşəmsəddin arasında yaşanır. Ağşəmsəddin İstanbulun fəthinin “övliaların¹⁴ əsəri” olduğunu deyir Bu ifadə açıq şəkildə özünü siyasi hakimiyyətdən üstün tutmaq deməkdir. Fatehin “Bu şəhər mənim qılıncımla alındı” cavabı siyasi dərslə olsa da, rəqabətin bariz nümunəsidir. Bu qarşıdurma Ağşəmsəddinin məmləkəti Göynükə çəkilməsi ilə sona çatır.

İndi bu “işbirlikçi” daha uyğun ifadə ilə hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalı komandasının mövcudluğu ilkin olaraq abdalların aradan götürülməsinə səbəb olur. Bu iki intellektual komanda yan-yanaya dayanıb müxtəlif sosial təbəqələri hakim sinfə bağlamaq funksiyasını öz üzərinə götürə bilər. Mərkəzi hakimiyyət formalaşdıqca aydın sinfi xarakter qazandıqca, bu şeyx və dərviş komandası, yenə siyasi hakimiyyətin icazəsi ilə vəqf alır, loja qurur. Siyasi hakimiyyətə sadıq olan bu ziyalı kollektivi həm də şəhər sünni xalqının əsl (üzvi) ziyalıdır. Beləliklə, kəndliləri hakim təbəqəyə bağlamağa xidmət edir.

Bu ziyalı qrupu, Osmanlı İmperatorluğunun parçalanması ilə itirən egəmən (hakim) qrupun intellektual gücünü başqa bir ifadə ilə əsas qrupun ziyalıları olmaqdan qaynaqlanan gücünü itirir. Bir egəmən blok, öz iqtidarını itirəndə onun əsl (üzvi) ziyalıları da da ləğv olunur. Dəfələrlə təkrarlanan “Türkiyə Cümhuriyyəti şeyxlər və müridlər dövləti ola bilməz” ifadəsi bunun əməli ifadəsidir. İllər boyu çox imtiyazlı bir yerə sahib olan, heç vaxt digər ziyalı komandalarına yaşamaq haqqı verməyən Osmanlı hakim blokunun bu əsl (üzvi) ziyalı komandası ağır məğlubiyyətdən sonra kəndə çəkilir. Bu da müəyyən mənada yerin altına çəkilmə mənasına da gəlir¹⁵. Bu ziyalı qrupunu başa dümək və izah etmək üçün “ənənəvi ziyalı” anlayışı kifayət etmir. Mən bu ziyalı qrupu “çökmə (qalıq) ziyalı” anlayışı ilə izah edirəm. Yeraltına çəkilən çöküntü (qalıq) ziyalı komandası yeni hegemon blokun həm siyasi-iqtisadi, həm də intellektual zəifliyinin verdiyi şansdan istifadə edir. Kənd yerlərində böyüyərək varlığını davam etdirir. Ancaq bu proses üləmanı ciddi bir təhsil və nizam-intizamla yetişdirən Osmanlı sistemindən kənarında baş verir. Osmanlı üləma qrupunun teoloji ziyarətindən kənarında inkişaf edən bu proses eyni zamanda fikri qısırlıq daşıyır. Yeni hakim blokun davam edən iqtisadi və intellektual zəifliyi həm də məğlub olmuş Osmanlı hakim blokunun əsl (üzvi) ziyalılarının böyük şəhər mərkəzlərində çöküntü ziyalıları kimi formalaşmasına və böyüməsinə səbəb olur. Şübhəsiz ki, bu hadisəni müzakirə edərkən kənddən şəhərə köçənləri də nəzərə almaq lazımdır. Köhnə ictimai formasıyanın çöküntü əsl (üzvi) ziyalıları gücləndikcə öz siyasi təmsilçiliyini axtarmağa və yaratmağa çalışırlar. Bu hadisə tarixən son dərəcə maraqlı bir vəziyyətə işarə edir: Osmanlı hakim blokunun əsl (üzvi) ziyalılarının davamçıları çöküntü (qalıq) ziyalıları Osmanlı hakim blokunun məhv edildiyi ictimai formasıyada hakimiyyət iddiasındadırlar. Bunun üçün o, yeni suveren blokla əlaqə və əməkdaşlıq imkanlarını axtarır. Üstəlik, bu tələbi yüksəldən çöküntü (qalıq) ziyalıları, arxasınca getdikləri əsl (üzvi) ziyalıların intellektual səviyyəsindən çox aşağıdırlar.

Əxilər: Bu komandanın ideyaları Əxi Evrana əsaslanır. Əxi Evran (Hoşlu Şeyx Nəsirəddin Mahmud) XIII əsrdə Bağdaddan Anadoluya köçmüş üləma və sufilərdəndir. Fəlsəfə və təsəvvüfə aid əsərlər yazır. Səlcuqlu hakim təbəqəsinin əsl (üzvi) ziyalıları və monqollarla işbirliyində olduğu deyilən Mövlana ilə düşmənçilikləri məlumdur. Monqollarla işbirliyi yapmış Mevləvilərdən biri olan Cacaoglu Nureddin Bey’in Kırşehir’de yaptığı katliamda Ahi Evran da öldürülür. Monqollarla əməkdaşlıq edən mövləvilərdən Cacaoglu Nurəddin bəyin Kırşəhərdə həyata keçirdiyi qətləmədə Əxi Evran da öldürülür.

¹³ Qazi: Osmanlı dövlətində Tənzimat dönəmi (Osmanlı İmperatorluğunda 1839-cu ildə başlayan modernləşmə və yeniləşmə dönəmi) qədər hər növ davaya baxan, Tənzimat ilə Mədəni Qanun arasındakı dönəmdə isə yalnız evlənmə, boşanma, aliment, miras davalarına baxan məhkəmələrin rəhbərləri.

¹⁴ Övliya: Dini inanclara görə özündə olağan üstü mənəvi güc tapan insan. Bunlar artıq yaşamır olsa da dünya işlərinə təsir etdiklərinə inanılır.

¹⁵ Burada Yaşar Ocaqın “kəndli İslam, arabesk İslam” anlayışı ilə izah etdiyi fenomeni düşünərək yazıram.

Bu dövrdə əxilərə mənsub olan zaviyələr (lojalar) də mövləvilərə keçmişdir. Əxi Evran dabbaq ustası olmaqla bərabər həm də 32 növ əsnafın piri qəbul edilir, yəni əxi təşkilatının başında duran ad sayılır. Əxi öz sahəsinə subay gəncləri toplayıb onlara rəhbərlik edən adamdır. Buna fütüvvə də deyilir. Əxi bir binanı təkkə kimi təşkil edir və orada gənc subaylar ustalarla birlikdə yaşayır. Gəlirlər əxilərə verilir və kommuna üslubunda istifadə olunur. Bu lojalar həm də əcnəbilərin qalmasına icazə verilən və çox mehriban davranıldığı yerlərdir. Loja üzvlərinin başına əxi digərlərinə isə fityanı adı ilə anılır. Fityanlar özünəməxsus paltarlar geyinir, bellərində xəncər gəzdirlər. (Fityan paltarları sonralar yeniçəri forması üçün nümunə oldu).

Fütüvvət ədəbi¹⁶, təmənnisi ilə təsiri yüz illərlə davam edəcək ictimai davranış və əxlaq kodeksi inşa edir. Əxi lojalarında işçilərə əxlaq tərbiyəsi də verilir. Fütüvvətnamələrdə bir çox əxlaqi qaydalar ideal insani keyfiyyətlər kimi təsvir edilir. Ehtiyacı olanlara kömək etmək, qonaqpərvərlik, fədakarlıq, həmrəylik, əməkdaşlıq, böyüklərə hörmət, qeybətdən, onların əleyhinə danışmaqdan çəkinmək, oğurluq etməmək; başqa sözlə desək, “dilinə, belinə, əlinə hakim olmaq” ideal insani keyfiyyətlər kimi qələmə verilir. Sənətin Osmanlı İmperiyasında ustad-şagird münasibəti üzərində qurulması fütüvvət ədəbinin ictimai-iqtisadi quruluşunun əsas əxlaqi funksiyasını yerinə yetirmişdir. (İnalcık).

İşçilərə əxi lojalarında əxlaq və əmək intizamı öyrədilərkən, şəhərdə istehsalın necə işləyəcəyi, əsnaf təşkilatı ilə mərkəzi hakimiyyətin, dövlətin birgə qərarı ilə müəyyən edilir. Bu məqam dövlət və əxi təşkilatının əl-ələ verdiyi məqamdır. Bura eyni zamanda dövlətin əsnafa müdaxilə etmə səlahiyyətinin görüldüyü yerdir. Bu daxili bazar üçün istehsal müəyyən bir planlaşdırma tələb edir. Yəni şəhərə nə qədər lazımdırsa, o qədər də istehsal etmək lazımdır. Bu edilmədikdə, həddindən artıq istehsal qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu da istehsalçıya ziyan vurur. Əksinə olan halda, aşağı istehsalda da istehlakçı qiymət artımından əziyyət çəkir. Belə olan halda sənətkarlar qanunsuz istehsalın qarşısının alınmasında dövlətdən dəstək alırlar. Bu isə tarazlığın qorunub saxlanması Əxii təşkilatı və dövlətin əməkdaşlığı ilə mümkündür. Osmanlıdan əvvəl bu vəzifəni şəhərlərdə əxi-atalar öz üzərinə götürürdülər. Bu halda İnalcığın söylədiyi də əhəmiyyət kəsb edir: “Osmanlının xarici bazara mal göndərməyən (abç) şəhər və kiçik şəhər iqtisadiyyatı Osmanlı əsnafının təşkilatlanmasını və etik şərtlərini təyin etmişdi”. (İnalcık, 2016, 52). İnalcığın əxlaqla istehsal tərzini və üslubu arasında qurduğu bu əlaqə diqqəti çəkir.

Əxilərin əxlaqını və ərkanını izah edən Ömər Sührəverdinin əsərləri ilə təsəvvüf inancı ilə zənginləşir və bütün Anadoluya yayılır. Anadoluya yayılan bu əxi lojalarını bütün nüfuzlu şəxslər və ya sultanlar vəqflər quraraq dəstək verirlər. Məsələn, Səlcuqların parçalanma dövründə mərkəzi hakimiyyət nəzarəti itirdikdə əxilər şəhərlərdə ictimai təhlükəsizliyi təmin etməyə başladılar. İnalcık əxilərin bu tarixi formalaşmasının nəticəsini belə müəyyən edir: “Əxilərin sünni İslam mühitində ictimai bir təşkilat kimi qəbul edilsə də, köçəri türkmənlər arasında dini həyatı heterodokstarikat dərsişlər təmsil edirdi”. (İnalcık, 2016, 53).

Səlcuqlular dövründə mərkəzi dövlətin və hakim təbəqənin ziyalıları olan Mövlənlər ilə mübarizədə görünən, türkmən-yörüklərə daha yaxın olan Əxilə zamanla mərkəzi hakimiyyətlə tam bir əlaqə qururlar. Şübhəsiz ki, bu inkişaf türkmən-yörüklərin intellektual təmsilçiliyində əxilərin artıq həlledici təsirə malik olmamasına səbəb olur. Həmin boşluğu sözün əsl mənasında abdallar və atalar tərəfindən doldurulur.

Anadolu Xorasan Ərənləri, Abdalan-i Rum'u: Bunlar Müsafirinin adı ilə Anadoluya köçənlər arasında Abdalan-i Rum adı ilə tanınan Xorasan ərənləridir. Azərbaycandan gələnələr arasında onlar da var. “Adətən, Abdalan-i Rum türkmən-yörüklər arasında Orta Asiya şamanları kimi dini və ictimai həyatı idarə edən müqəddəs şəxslər kimi şərh edilmişdi.” (İnalcık, 2016, 91). İnalcık əlavə edir: XIV-XV əsrlərdə oturaq həyata keçmiş fəqihlərin və mədrəsənin fikri təsiri altında sünni həyat tərzini mənimsəmiş türk cəmiyyəti qarşısında Abdalân-i Rumi türkmən-yörüklərin mədəniyyətini, ictimai dəyərlərini və həyat tərzini təmsil edir. Abdallar Orta Asiya şamanları kimi hər zaman ekstaz halında olurlar. Orta Asiya şamanlarının dini və ictimai həyatı tənzimləyən müqəddəs insanlar olduğuna inanılırdı. Eynilə abdallar da Allahla daimi əlaqədə olduqlarını və dövlət işlərinə də nəzarət etdiklərini iddia edirlər. Onlar bəyliklər dövründə çox hörmətlə qarşılanırdı və bəylər tərəfindən müqəddəs

¹⁶Fütüvvət: Dini və məsləyi birlik, əsnaf təşkilatlarına verilən ad. Fütüvvət ədəbi: Fütüvvətə uyğun ədəb, yol və yordam.

şəxsiyyətlər kimi hörmət edilirdi. Lakin bəyliklər dövrünün başa çatması ilə abdallar cəmiyyətdən tamamilə kənarlaşdırılmağa başlayır. Şübhəsiz ki, sünni fəqihləri oturaq həyata əsaslanan mərkəzləşdirilmiş bürokratik dövlət quruluşuna uyğun olan ideologiyamı daşıyırlar. Yəni sünni ideologiyası ilə oturaq həyata əsaslanan mərkəzi bürokratik dövlət quruluşu qurmaq olar. Hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları Osman Qazidən başlayaraq dirlik-vəqfə çevrilən sünni fəqihləri tərəfindən təyin olunurdu. Bundan sonra abdallar dövlətə, mədrəsə və şəhər əhalisinə qarşı davamlı mübarizəyə girirdilər. Abdallar indi siyasi hakimiyyətə qarşı üsyankar bir qrupa çevrilirlər. Bu vəziyyət isə abdalları yeni köçə sürükləyir. “O dövrdə Yörük həyat təzi və “Abdalizm” inanc və dəyər sistemi Şərqi-Rum əyalətinin Ucqazi bəyləri (Mihalogulları kimi) yanına sığındı” (İnalcık, 2016, 91).

Göründüyü kimi, zamanla oturuşmuş mərkəzi bürokratik dövlət quruluşu abdalların orada nümayəndəlik tapmasını mümkünsüz edir. Müqəddəs şəxslər hesab edilən abdallar bəylik dövründən sonra cəmiyyətdən kənarlaşdırılır. Bu mərhələdən sonra mərkəzi dövlətlə abdallar arasında tam mübarizə başlayır. Abdallar mədrəsəyə, şəhər sakinlərinə, dövlətə və mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdılar.

Əzilən (məzlum) sinifin əsl (üzvi) ziyalı Otman Baba

İnalcık Otman Babanın¹⁷ həyatında təcrid olunmuş Yörük cəmiyyəti ilə oturaq qurulmuş sünni cəmiyyəti və İran bürokratik dövlət sistemi arasındakı qarşıdurmanın dramatik hekayəsini görür. Böyük hadisələr tarixdə iki dəfə baş verir: “Birincisi faciə, ikincisində komediya olaraq”. Sonrakı tarixlərdə baş verən Fransız İncilabında burjuaziya proletariatu dəstəklədiyi kimi, Osmanlı hakim sinfi də öz hakimiyyətini qurarkən türkmən-yörük tayfalarının və onların ziyalılarının dəstəyini aldı. Dövlət ideologiyası sünni İslam olan İran bürokratik dövlət quruluşunun qurulması ilə də dəstəyini aldığı bu seqmentləri ləğv edir. Bu proses ən açıq şəkildə Fateh Mehmed dövründə yaşanır. Fatehin böyük siyasi uğurları, İstanbulu alaraq daha da möhkəmlənir. İstanbulun fəthində pay sahibi olduqlarını iddia edən ən az üç ad önə çıxır: Hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları təmsil edən Ağşəmsəddin, siyasi müttəfiq olaraq Ağqoyunlu Uzun Həsən və Türkmən-Yörük ziyalıları təmsil edən Otman Babadır.

Otman Baba XV əsrdə Xorasandan Anadoluya gəlmiş, Anadolu və Balkanların fəthində şəxsən iştirak etmiş qazi-dərviş bir alpərən kimi qeyd olunur. Onun haqqında məlumatlar daha çox əfsanələrə əsaslanır. Onun Teymurla birlikdə Anadoluya gəldiyi şayiələri var. Onun geyimi və görünüşü Orta Asiya şamanlarına bənzəyir. O, üstünə qoyun dərisindən paltar geyinir və bərbad görünüdür. Başındakı bütün tükləri ülgüclə qırılmış, saçsız, saqqalsız, bıqsız və qaşsız çılpaq qırmızı üzü var. O, qeyri-adi dərəcədə əzəmətlidir və həmişə əlində köyük gəzdirir. “Biməkan və binişan. Gah dağda, gah daşda, gah təndirdə, gah xarabalıqda, gah sarayda, gah xarabada və gah məsciddə kimsə onun halından xəbərsiz” yaşayır. Otman Baba Anadolunun müxtəlif yerlərində ordan-bura yoxa çıxır və yenidən peyda olur. Qara dəniz dağlarından Balkanlara qədər onun sərgüzəştləri danışılır. Bu macərələr, adətən, Otman

¹⁷ Otman Babanın tarixdə tutduğu yer sanki Şeyx Bədrəddinə izafi edilir. Şübhəsiz bunda Nazım Hikmətin yazdığı dastanın böyük payı var. Şeyx Bədrəddinin ailəsi ata tərəfindən Səlcuqlu hökumdarlarına qədər uzanır. Atası bir Osmanlı əmiri və qazidi. Anası Simavna qalasının Bizanslı komandanının qızıdır. Dolayısı ilə anasından yunanca öyrənir, ata tərəfindən dolayısı isə fiqh bilir. Şeyx Bədrəddin, son dərəcə kübar təhsil alır, İslam elmlərini Molla Yusifdən gənc yaşda öyrənir. Konyadan Qahirəyə qədər əhəmiyyətli elm mərkəzlərində ən öndə gələn müəllimlərlə tanış olur. Buralarda fəlsəfə oxumağa da başlayır. Əsl düşüncə dəyişimini, Qahirədə Anadolu əsilli Şeyx Hüseyini Əhləti ilə tanış olması ilə yaşayır. Onun istəyi ilə Təbrizə gedir və Hürüfilərlə əlaqə yaradır, Vəhdədi-Vücuda, Hallac Mənsur ənənəsini öyrənir. Böyük ehtimalla burada, yəhudilik, xristianlıq və İslamın sintezi olan düşüncələrini inkişaf etdirir. Anadoluya qayıtdığında İldırım Bəyazidin oğulları arasında taxt davası şiddətlə davam edirdi. Şeyx Bədrəddin, Ədirnəyə hökm edən Musa Çələbinin qəza əsgərlik təklifini qəbul edir, onunla eyni tərəfdə durur. Tahx savaşında məğlub olan Musa Çələbi, qazanan Çələbi Mehmed tərəfindən boğdurulur. Şeyx Bədrəddin də İznikə sürgün edilir. Onu edamdan qurtaran isə elm insanı olmasına duyulan sayğıdır. Bildiyimiz kimi, Şeyx Bədrəddin üsyanı bir kommun hərəkəti deyil və özəl mülkiyyəti yıxmağa qalxışdır. Hərəkət ənənvi üsyançı Yörük-Türkmən coğrafiyasında başlasa və kaləndəri dərvişlərin dəstəyini alsada əsl olaraq imtiyazları əlindən alınan müsəlman sipahilərin, sərhəd qazilərinin və xristian feodalların tələblərinə uyğun gəlir. Siyasi olaraq bu üsyan; mərkəziyyətçi, gücü tək əldə toplayan anlayışa qarşı, yerli güclərin də varlığını davam etdirməsini istəyən bir düşüncəni daşıyır. Mərkəzi iqtidara dirəndiyi üçün də Türkmən-Yörüklərinin dəstəyini alır. Şeyx Bədrəddinin məğlub olmasının səbəbi də çıxarları üçün ayaqlandı; Müsəlman sipahilərin, sərhəd qazilərinin və xristian feodalların xəyanəti olur. Torpaqlarını itirmiş bu ünsürlərə, araya salınan cəsuslarla torpalarının veriləcəyi sözü verilir, bu sözü alanlar, Şeyx Bədrəddini buraxıb Osmanlı güclərinə qatılır. (Yanvar).

Babanın möcüzəsi ilə bitir. Otman baba xəstələrə şəfa verir, acizlərin köməyinə qaçır, sonsuzları bir sözlə məhv edir, təbiət qüvvələrinə hakim ola bilir...

Otman baba çöldə təkbaşına gəzir, yabanı otlarla qidalanır. Ehtiyacı olanların yanında görünür və çətin vəziyyəti öz möcüzəsi ilə həll edir. Balkan dağının ətəyindəki Alçakkızanlıq kəndində olduğu kimi aylardır insanlara pulsuz xidmət edir, yenidən peyda olduğu Gelibolu yollarında zəncirlənmiş əsirləri havadarın əlindən xilas edir. Yaşıl otda odsuz ət bişirir, acları doyurur. Maraqlıdır ki, çətinliyə düşənlərin imdadına çatan Otman baba bu dağda yamacda gəzərkən çətin vəziyyətə düşə bilər. Bu hallarda o, möcüzə göstərməklə özünü çətin vəziyyətdən xilas etmir. Lakin onu tanıyan biri gəlib Otman Babanın kimliyini ortaya çıxarır və onu xilas edir. Bir dəfə dağda onu “qaçqın” zənn edən əkinçi tərəfindən əsir götürülür və xırmanda işlədilir. Otman Baba bu vəziyyətə müqavimət göstərmir. Ta ki, bir tanış gəlib, onu azad edənə qədər. Necə ki, İstanbulda yoxa çıxan Otman Baba Ağacdənizdə ağac kəsmədən gələn “bir neçə kafır”ə əsir düşür. Onu “qaçmış” və ya “nə adamdır” kimi saxlayıb otaqda həbs edirlər. Otman baba üç gün orada oturur, bağlandığı bu yerdə ona verilən heç nəyi yemir. Qara dəniz sahilindəki Ahiyolu şəhərindən duz gətirən Vize şəhərindən bir neçə nəfər də Otman Babanın həbsdə olduğu kəndin yanında dayanaraq hadisədən xəbər tutur. Otman babaya çatan bu igidlərdən biri onun kim olduğunu, orada nə işlə məşğul olduğunu soruşur. Otman babanın cavabı dərinidir: “Bu oturanlar məni içəri saldılar. Mən bunları səbirsizliklə gözləyirəm”. (Velayətnamə, 49). Otman baba özünü həbs edənləri göz həbsinə alaraq, həbs edir, həbsdə olan özü çölü zindan edir, çöldəkiləri də həbsxanada məhkum... Həbsxanadan çıxarılan Otman baba deyir ki, artıq Ağbaş qardaş dediyi şəxsi gözlədiyini söyləyir və onunla birlikdə Vize bölgəsindəki kəndinə gəlir. Otman baba uzun müddətdir ki, kəndin qazlarını otararaq burada xidmət edir. Burada da Otman babanın müqavimət göstərmədiyini görürük. Yəqin ki, Otman babanın bu münasibəti də onun dünyagörüşündən qaynaqlanır. O, adi insanların onun üzərində hakimiyyət qurması və ya elə zənn etməsini və onlar tərəfindən alçaldılmasını özünü tərbiyənin bir növü kimi görür. Otman Baba üçün qəyyumluq vəzifəsi bütün digər səlahiyyətlərdən üstün görünür.

Əksinə, təkkələrdəki qarşılaşmalarda Otman Babanın barışmaz, hətta bəzən qəddar portreti ortaya çıxır. Burada dərvişlər və abdallar bilik və möcüzə uğrunda yarışır. Bir neçə misalla göstərməyə çalışıram: Bəyazid baba tərəfdarlarından Serezde lojası olan biri Məcnun Babanın yanına gəlir. Otman Baba da gözlənilmədən İtəkkəyə gəlir. Bəyazid Babanın qoca dərvişlərindən olan Qara Abdal bu vəziyyətə belə reaksiya verir: “Ey Yörük ər, səndən qurtula bilmirik?”. Otman Baba əsəbi şəkildə cavab verir: “Bax, mən çənəsi olan Yörük əriyəm ki, Allah-Təalanın əmri ilə məni ala bilərlər”. (Velayətnamə, 65). Bu sözdən sonra Qara Abdalın çənəsi olduğu yerdə sıxılır. Qara Abdalın bu vəziyyətinə başqa bir dərviş müdaxilə edərək onun parçası ilə ağzını açmağa çalışır. Ancaq Qara Abdal həmin axşam ölür və səhəri gün onu xilas etməyə çalışan dərviş ölür. Otman Baba da siyasi hakimiyyət sahiblərinə qarşı eyni barışmaz münasibət bəsləyir. Otman Baba təkkələrə baş çəkir və orada qonaqlayır. Təkkələrdə digər dərvişlərlə görüşür və mübahisə edir. Zaman-zaman bu qarşılaşmalarda möcüzələr sərgiləndiyini də görürük. Belə bir mühitdə Umur Baba səslənir: “Əgər anun ağacı götürsəydiniz, anun ağacı görərdik”. (Velayətnamə: 82). Otman Baba cavab verir: “Əgər sən anun qozunu peyda etsən, qalanlara mən yetərəm, bu susuzları aldadan və ac olanların doyurucusu Məhəmmədə hopmuşdur” (Velayətnamə, 82). Otman Baba özünü “Sırri-Rəsul” kimi görür. O, təkkə-təkkə dolaşaraq, bu lojalara səfərləri zamanı rastlaşdığı digər abdal və şeyxlərlə müzakirələrdə əqli üstünlük nümayiş etdirir. Digər abdallara qarşı üstün mövqedə qərarlaşan Otman Babanın təsiri güclüdür və buna uyğun olaraq tərəfdarlarının da sayı artdı. Otman Babanın nüfuzunun genişlənməsinin səbəblərindən biri də şübhəsiz ki, göstərdiyi möcüzələrdir.

Abdalların bir araya gəlməsi həmişə möcüzə və güc nümayişi səhnəsi olmur. Vardar Yenicəsi adlanan şəhərə toplaşan abdallardan biri ilə Otman Babanın mübahisəsi diqqət çəkir: Otman baba əyilib istirahət etdiyi hamamın çirkabından axan suyu içir. Şəhər əhalisi bu hadisənin şahididir. Nümunəvi və herətə düşən xalq “Bu hamamın çirkabından su içən necə adamdır?” sualını verir. Onlardan biri Otman Babaya hamamın çirkəfiyindən niyə içdiyini soruşur və əlavə edir ki, o da camaatın çirkəfindən də mürdardır. Otman Baba deyir ki, mürdar şey yoxdur, hər şey düzdür, həqiqət gözü ilə. “Mürdar” deyilən nəsnə əslinə dönəcəyi seyri-fələkdə gah bitki, gah heyvan, gah da insan olur. “Tayyib-i tahir axsaq və

murdar aşınarucitdukl olur. Amma göründüyü kimi, onun əmr kitabında natəmiz u-nun faydalı olduğu görülür". (Velayətnamə⁷²) Abdallar arasında aparılan müzakirələr də əhəmiyyətli bir fəlsəfi dərinlik daşıyır.

Fateh Sultan Məhməd və Otman Baba

Yuxarıda yazdım ki, Otman baba İstanbulun fəthində onun da payı olduğunu deyib. Otman Babanın Fateh Məhməd ilə münasibətinin iki dövrə bölündüyünü söyləmək olar. Birinci; siyasi hakimiyyətin ən yüksək nümayəndəsi kimi Fatehlə qarşılaşmaları və birbaşa əlaqəsi. Burada biz bir bilgənin, fəvqəltəbii güclərə malik müqəddəs bir insanın siyasi hakimiyyətə nəsihət verməsini və onu müəyyən edən ziyalı olmağa çalışdığını görürük. Bu, bərabər, bəzən də yuxarıdan gələn münasibət şəklində baş verir. Bu məsələdə Fatehin əvvəlcə hirsli, sonra isə hörmətli və tolerant davranışı diqqət çəkir. Əslində bu tolerantlıq qəyyumluq vəzifəsinə sadıq bir şəxslə qarşılaşanda siyasi yetkinliyə çevrilir. Bu iki mühüm şəxsin əlaqələri ikinci dövrdə Fatehin xüsusi adamları vasitəsilə davam edir. Burada tarixi inkişafın nəyi tələb etdiyini dərk etmiş siyasi hakimiyyətlə ümitsiz mübarizə içində çırpınan keçmiş müttəfiq ziyalının nümayəndəsi ilə arasında tolerant münasibət var. Digər tərəfdən, ziyalıların təmsil etdiyi təbəqənin tamamilə itirilməsi ilə getdikcə folklor ünsürünə çevrildiyini görəndə aydının ümitsiz və kədərli müqavimətidir. Artıq bu mərhələdən sonra Otman Baba Fatehdən gələn göndərişləri qəbul edərək müqavimətin mənasızlığını qəbul etmiş kimi görünür.

Otman Baba Sultan Mehmed hələ Manisada şahzadə ikən onun sultan olacağını yuxuda görür. Yuxunu bir ziyalının siyasi proqnozunda nöqtə atışı kimi şərh etmək olar. Otman Babanın başqa bir siyasi proqnozu isə İstanbulun alındığını bəyan etməkdir. Halbuki bundan xeyli əvvəl Azərbaycanda Ağrı dağının ətəyində "Yenə yunanlara gedəcəm. Və buluda minib ildırım şimşəyə qamçı endirərdim. Dağ qeyb olacaq. Və ol aradan gəlib İstanbulun qarşısındakı bir təpədə görünür, aydın olur. Və kim İstanbulla bəd nəzər oyadı bəd nəzər: Mən bu şəhəri almağa gəlmişəm. Mən də orada olan böyük kilsələrdə bang-i Məhəmmədi oxumağa gəldim." (Velayətnamə, 19). Otman Baba İstanbulun qarşısındakı bu təpədə qırx gün yanı üstə yatır və İstanbulu seyr edir. Bu vaxt Sultan Murad ölür və Məhməd Xan sultan olur, Karamanı alır, sonra İstanbulu mühasirəyə alır. "Və ol iki cahən günəşi kim qütbi-ələmdir. Bir cum'agni ol Dırvanə şəhərinin körpüsünün başında, 'ale'-şəbah bir qayanın üstündə dayandı. Bülənd avaz ilə dedi ki: "Allahüekber İstanbulu aldıq" dedi. Və o gün səhər saatlarında İstanbulun Sultan Məhməd tərəfindən fəth olduğu gün idi." (Velayətnamə, 27). İstanbul şəhəri alındıqdan sonra Otman Baba da "Tez bu şəhərin xarabalıqları və viranlarına evlər tikin və hasarın bərkidin ki, şəhər Həsən Hüseynin şəhəridir" əmrini verir. Bu əmri yerinə yetirən də Fateh olur: "Valiyyənin nəfəsi gerçək oldu, İstanbulu Sultan Məhməd İmaret-ü abadan etdi" (Velayətnamə, 37).

Otman Baba İstanbulu aldıqdan sonra Fateh Sultan Mehmedlə görüşür. Fatehin vəziri Mahmud paşa ilə ovdan qayıdarkən Silivriqapıda yaşayan Otman Baba onları görür. Fateh və vəziri Belqrad səfərindən danışır. Otman baba bunu eşidir və dərhal müdaxilə edir. "Həman-dəm ol qan-ı velayətbüled-avaz ki, cavaba gəlib ayıldı ki: Saqın Məhəmməd xan ol, hisara çatma. Yoxsa çanlarına od dikərlər. Qaçarsan" (Velayətnamə, 38). Bunu eşidən Fateh əsəbiləşir və qılıncına davranır. Onun qarşısında bu hədsiz çıxışı edən adamın kim olduğunu soruşur. Vəzir Mahmud Paşa söhbətə daxil olur, Fatehi qafil olmaması üçün xəbərdar edir və deyir ki, bu adam sizin təsəvvür etdiyiniz kimi birisi deyil, "onun mülkü" olduğunu söyləyir. Qılıncını qınına yerləşdirən Fateh sarayına qayıdır. Lakin təkəbbürlü Fateh Otman Babanın "Belqrada səfər etmə, zənginə ot basacaqlar, qaçaqaşan" xəbərdarlığına məhəl qoymur.

Uğursuz Belqrad səfərindən sonra bir gün Fateh İstanbulu seyr edərkən yenidən Otman Baba ilə qarşılaşır. Otman Baba Fatehin yolunu kəsir və belə səsəlir: "Tez cavab ver sultan, sən sənəmi, yoxsa mənəmi?" (Velayətnamə, 39). Fateh dönüb yanındakı Mahmud paşadan soruşur: "Bu ol kimsə deyildirmi ki, Silivri qapısında mənə Belqrada getmə ki, sən çanlarına od dikərlər" cavabı gəldi". (Velayətnamə, 39). Mahmud paşa suala müsbət cavab verir və "ol server-i ələmdir" deyir. Bundan sonra atından enən Fateh onun "qan-ı velayətün" əlindən öpür. "Sən padşahsan. Sən Sırr-i Hudasan. Və mən isə sənənin kemine kemterünəm atacağım". (Velayətnamə, 39). Otman baba bununla kifayətlənmir və israr edir: "Hay, belə bil ki, sultan mənəm. Sən deyilsən". Atına minib qayıdan Fateh nöqərlərindən biri ilə Otman Babaya bir yük göndərir. Otman Baba bu qızılları tərəddüd etmədən, qəzəblə geri göndərir.

Otman Baba Fatehlə yenidən qarşılaşır. Otman Baba bu dəfə tək rəng geyimdə Əskisaray altındakı təkkədə əylənir. Bir gecə Fateh təbdili qiyafət küçə-küçə, təkkə-təkkə gəzir. Xalqın və dərvişlərin onun haqqında nə dediyini araşdırır. Fateh, görəsən, onu bu təbdili-qiyafədə tanıyan biri çıxacaq mı marağı ilə gəldiyi təkkədə Otman Baba da var. Fateh yanındakı adamlarla təkkəyə daxil olur. Təkkə sahibi olan dərviş onları qarşılayır və onlara yeməklər təklif edir. Yemək yeyildəndən sonra Otman Baba ayağa qalxır, küncdə dayanan çubuqlardan birini götürüb (döyərək) Fatehə doğru gedir: “Tez de görüm, sən Otmansan, yoxsa mən? Tez xəbər ver (...)” Fatih cavab verir: “Otman sənsən. Mən deyiləm ata.” (Velayətnamə, 41). Bunun üzərinə Otman Baba Fatehə deyir: “Ha zinhar inan, Otman mən, sən də mənim oğlumsan” deyir. Bu arada Fateh Otman Baba ilə digər görüşlərini və xəbərdarlıqlarını xatırlayır. Otman Babaya bir kisə axça göndərir. Otman baba özünə gətirilən axça kisəsini “bax, bre çirkin, məni bununla aldada bilməzsən” deyir və əlindəki ağacla para-para edir. Dərvişlər və camaat pul kisəsindən atılan axçaları toplamaq üçün can atırlar. Bu olanları da Fatehə deyirlər. Heyrət və heyranlıqla dinləyən Fateh düşünür.

Bütün bunlarla Otman Baba dərvişlər arasında çox hörmətli bir məqama çatır. Tərəfdarlarının sayı artır, Otman baba sayı iki-üç yüzə çatan abdalla birlikdə yola düşməyə başlayır. Bunun kimi sıx, qəribə geyimləri və davranışları olan abdal qrupu ilə səyahətə çıxan Otman Baba asayışı pozmaqda günahlandırılır. Bu səbəbdən Ədirnədən çıxarılır. Burada əsas problem odur ki, Otman Baba öz təlimini Ədirnə camaatına danışır və Otman Babanın öz fikirlərini camaat qarşısında söyləməsi üləmaları və danişməndləri narahat edir. Üləma deyir ki, bu baxışlar ancaq kafirə aid ola bilər. Ədirnənin qazisi isə onlara şəhəri tərk etmələrini, əks halda hamısını həbsə atacağını bildirir. Aydın ki, Otman Baba və onun abdalları nəzarət altında İstanbula gəlirlər. Demək olar ki, Qılınc Monastırında bağlı saxlanırlar. Monastır əsgərlər tərəfindən mühasirəyə alınır. İstanbul xalqının bir qismi bu abdalları müqəddəs şəxslər kimi qarşılayır. Amma bu arada inzibati bürokratiya Otman Babanı və onun abdallarını At meydanında dirəyə oturtmaq, çarmıxa asmaq üçün hazırlıqlarını tamamlayır. Üləmanın bütün təkidlərinə baxmayaraq, Fateh bir abdal qətlinin narahatedici təsirini hesablamış olmalı ki, onları azad edir. Otman Babanın siyasi hakimiyyətlə münasibətləri təhlükəli, heyrətləndirici balansdadır. Zaman keçdikcə bu münasibətlər sabitləşir. Mərkəzi hakimiyyət strukturu hələ formalaşmamış ikən şeyxlər və abdallar siyasi hakimiyyətlə yan-yana və əməkdaşlıqda dayana bildilər. Lakin başlanğıcda ittifaq qurduqları hakim təbəqənin mərkəzi bürokratik strukturu tamamlandıqca ideoloji nümayəndəlik tam olaraq üləmaların mülkiyyətinə keçir. Üləmalar çox ciddi sünni İslam fikrinə sahibdirlər. Otman baba anlayır ki, o və abdallar artıq siyasi hakimiyyəti idarə edəcək ziyalılar deyil. Fateh də mərkəzi bürokratik dövlət quruluşunda abdalların artıq yeri olmayacağını yaxşı bilir. Bununla belə, təmsil etdiyi təbəqənin hakimiyyətinin qurulmasında Abdalların tarixi rolunu unutmur. Bəlkə də buna görə Otman Baba ilə könül bağı qurur.

Fateh indi Otman Babanı incidilməməli bir Abdal kimi qəbul edir. Ancaq, Otman Babanın paşalarla gərgin qarşılaşmaları davam edir. Sinan paşanın qarşısına 173 abdalını çıxaran Otman Baba onların boyunlarını yerə endirir və sanki boyunları vurulacaqmış kimi öz boynunu da uzadır. Sinan paşa deyir ki, abdallara zərər vermək fikrində deyillər. İkisi arasında başlayan mübahisə əslində Otman Babanın fikirlərini öyrənmək niyyətinin olduğunu göstərir. Görünür, əsl niyyət Otman Babanın “Allah, Məhəmməd və İsa, Musa və Adəm mənəm” kəlamını Fatihə bir daha etibarlı bir ağızdan çatdırmaqdır. Əslində, bunu sənədləşdirməyə çox cəhd edirlər. Molla Qürani və Molla Kırımı də Fatehin hüzuruna çıxaraq Otman Babanın Ənəlhəqq davası güddüyünü “Məhəmməd, İsa, Musa və Adəm mənəm dediyini” izah edir. Üləmanın narazılıq və şikayətlərinin səbəbi Otman Babanın şəriət qaydalarını tanınamaması idi.

Həqiqətən də Otman Baba özünü abdal və dərvişlər arasında “Sirr-i Muhammed” olaraq təyin edir. Bu daha da genişlənir və Otman Baba Musa, İsa və Məhəmməd olduğunu söyləyir. Nəhayət, Otman Baba “Ənəlhəqq” deyir. Bu fikirlər sufilərin, başqa sözlə, hakim blokun əsl (üzvi) ziyalılarının böyük narazılığına səbəb olur. Fikri səviyyədə Otman Babanın öhdəsindən gələ bilməyən sufilər onu şəriətə əməl etmədiyi üçün Fateh Sultan Məhmədə daim şikayət edirlər. Otman baba bu şikayətlərin tarixdə necə sonlandığını sadə və təmkinlə xatırladır: Elmin ən sevimli nümayəndələri olan Mənsur və Nəsimi “şəriət əleyhinə danışdıqlarına görə qətl” edildilər.

Otman Babanın “şəriət qaydalarına hörmətsizlik” olmaması təkcə nəzəri cəhətdən qalmır, İslamın ayin və ibadətlərinə də uzanaraq bəhs edir. Otman Baba abdallarına Ramazan ayında qazanlarla yemək hazırlamağı və İstanbul Əskisarayında ziyafət verməyi əmr edir. Otman babanın iki-üç yüz abdal oruc tutmaması da Fatehə şikayət edilir. Deyəsən, Fateh bu şikayətlərdən yorulub. Əslində hər kim şikayət edərsə, onu iki yerə bölüb dənizə atmaqla təhdid edir.

Otman babanın fikirləri və artan nüfuzu əsasən hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları olan üləma qrupunu narahat edir. Çünki Otman Baba onların sünni inanclarına etibar etmir, güc və mülk hərisliklərini təhqir edir. Üləma Otman Babanın öhdəsindən düşüncə səviyyəsində gələ bilməyəndə, siyasi iqtidarı məsələyə daxil olması Otman Babanı aradan götürməsi üçün sonu gəlməyən “fitnə” adlandırıla biləcək bir cəhdə əl atırlar. Fatehdə təcəssüm olunan siyasi hakimiyyət Otman Babanı siyasi təhlükə olaraq görmür. O, Otman Baba ilə münasibətini hiss olunan bir simpatiya ilə qurur və nüfuzlu bir abdal vəlinin kənarda dayanmasını daha məqsəduyğun hesab edir. Necə ki, bütün bu şikayətlər davam edərkən, Fateh hər dəfə geri göndərilən axçalarla mükafatlandırmaqdan kənara çıxaraq “xas adamı ilə” Otman Babaya “Əgər atam diləyib də dəstur verərsə, saray kimi bir təkkə tikim. Və vəqflər, üləfələr bildirəyim” (Velayətnamə, 223) deyər xəbər göndərir. Şübhəsiz ki, bu cəhd müxalifət ziyalılarının aparıcı nümayəndəsini sistemə bağlamaq cəhdi kimi dəyərləndirilməlidir. İncəliyin dediyi kimi, dövlətə qarşı üsyan etməkdə özündə cəsarət tapan abdal və dərvişlər xalqın reaksiyalarını bildirirlər. Hakim blokun onlardan çəkinməsinin əsas mənbəyi də budur. Abdalların xalqa təsirini, başqa sözlə, ictimai rəyi formalaşdırmaq qüdrətini hakim blok nəzərə almalıdır. Məhz buna görə də abdallar, dərvişlər, vəqf, irsal və s. hakim blokla bağlıdır. Otman Babanın ömrünün son illərinə qədər təklifləri rədd etməsinin əsas səbəbi onun hakim blokun xidmətinə girməyi qəbul etməməsi olub. Buna görə də Otman Babanın təmsil etdiyi dəsti xəttindən qaynaqlanan münasibəti davam edir və Fatehin “təkkə, vəqf və üləfə” vermək təklifini rədd edir.

Otman baba vəqf sisteminin “evladiyəlik” halına gətirildiyini və nəhəng sərvət mənbəyinə çevrildiyini görür, dünya malına olan bu hərislikdən az qala iyranir. Çünki abdalizm Allahdan başqa hər şeyi rədd etmək deməkdir.

“Vilayətnamə”də təsvir olunduğu kimi; Otman Baba ilə Fateh arasındakı münasibət bir valideynə, övliyəyə bəslənən rəğbət və sevimli hökmdara şəfqət formasını alır. Əslində, Fateh xəstələnəndə Otman Baba böyük odlar yandıraraq onun sağlması üçün bir ritual həyata keçirir: “Tez atəş yandırın və şol şamları kəsin ocağa vurun ki, qorxuluq və qaranlıq getsin. Və Məhəmməd xoş olsun”. (Velayətnamə, 230). Şübhəsiz ki, bu davranışın İslam inancı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Otman Baba ilə Fatehin münasibəti bir-birinin əsl mövqeyini qarşılıqlı şəkildə dərk etmiş iki mühüm insanın münasibətinə çevrilir. Otman Babaya səfərə gedəcək paşalar fikir soruşmağa gəlirlər. Kəza əsgərlər ona baş çəkib əlini öpür. Bu səfərdə kazəsgər Fatehin salanı ilə Otman Babaya min axça gətirir. Otman Baba “Bu Mehəmməddir” deyir və pul kisəsini üç dəfə havaya qaldırır. Artıq Fatehdən hədiyyə göndərmir. Kazəsgər icazə verərsə, onun əlini öpməyə gəlmək istədiyini bildirir. Otman Baba onun saqqalını kəsdirib dərviş edəcəyini dediyi halda, kazəsgərin saqqalını aşağıdan yuxarı çəkir və deyir ki, bunların “it tükü” olduğunu söyləyir. Kazəsgər “Bəli, it tüküdür” deyər cavab verəndə, Otman Baba, “Darağınız varsa darayın” deyir. Burada şəriətdə sünnə olan saqqal uzatmağın sərt bir alçaldılmasının şahidi oluruq. Kazəsgər Fatehin sualını belə çatdırır: “Ata, oğlun Məhməd belə nazil etdi: Biz bu Allahla kim olduğumuzu bilmirdik. Bəs sən Huda-yi Rabbul’lalemdə nə vaxt və necə olduğunuzu bilmirdik. Qoy atam bizə xəbər versin ki, Allah kimdir və o qandadır” (Vilayətnamə, 233). Otman Babanın cavabı diqqəti çəkir: “Allah sən deyilsənmi?” Kazəsgər, estağfurullah, ancaq qul olduqlarını söyləyir. Otman Baba bu dəfə “Bəs Allah deyilsəniz bu xalqı niyə qırırırsınız?” deyər soruşur. Kazəsgər deyir ki, dövrü-qanun qədimdən belə qurulub. Bundan sonra Otman Baba əsas suala əsl cavabını verir: “Ha ağıl, indi Allah, Məhəmməd və Adəm dahidir. Amma Allah və Məhəmməd Adəməydi. Vəol adəm dedikləri uş mənəm”. Bunu təbəssümlə qarşılayan kazəsgər Fatehin daha bir mesajını verir: Qarabəğdən deyilən bir düşmənlə döyüşdüklərini, onun kim tərəfindən məğlub ediləcəyini soruşur. Otman Baba tərəddüd etmədən cavab verir: “Hansıdır Allaha səcdə edərsə, o qalib gələr”. Kazəsgər dərhal Otman Babaya səcdə edir. Bunu görə Otman Baba “Ha indi siz qalib gələrsiz”

deyir. O, bu hadisələri kazəsgər Fatehə çatdırır. İkisi mübahisə edərək Otman Babanın nə demək istədiyini şərh edirlər.

Üləma qrupu ilə Otman Baba arasındakı mübarizə siyasi hakimiyyətə təsir etmək üçün sadəcə nəzəri bir yarış deyil. Bu mübarizədə zaman-zaman aktual hücumlar olur. Sufilər Qılınc Manastırından çıxıb Yeniqapıdan çöllərə keçmək istəyən Otman Babanın qapısını kilidləyərək qarşısını alırlar. İlk hərəkətdə Otman Baba qapını bağlayan sufini yerlə yeksan edir. Yerə yığılan sufinin imdad nidası mənalıdır: “Mədət Müsəlmankar-diyü feryad” edir. Davadan heç bir nəticə ala bilməyən sufilər Otman Babanı subaşına şikayət edirlər. Bununla da işlər həll olunmur. Otman Baba hücum mövqeyində olan sufiləri daim əlində saxladığı kötəyi ilə uzaq durmaları üçün xəbərdar edir. Lakin sufilərin xəlifəsi bu xəbərdarlığa məhəl qoymur və hücumu icazə verir. Bundan sonrası isə tam bir meydan savaşıdır. Hücum altında olan Otman Babanın köməyinə gələn abdallar sufiləri bir göz qırpmı ilə darmadağın edir və ancaq Otman Babanın əmr verməsi ilə pərişan olmuş sufilərin getməsinə icazə verirlər. Bu dəfə sufilərin şikayətçi orqanı Fatehin özüdür. Hadisəni dinləyən Fateh hücumu kimin başlatdığını soruşur. Sufilər deyirlər: “Biz anların üstünə getdik”. Fateh də “Kaş ki, çoxunuzu həlak edərdilər” deyərək sufiləri məqamından qovur.

Göçük (Kiçik) Abdal Otman Babanın “Velayətnamə”sinin sonlarına doğru sarayda Fatehi dəvətsiz ziyarət etməsindən yazır. Bu ziyarət əslində abdalların mərkəzi bürokratik sistemdə necə yer tapacağından xəbər verir. Daha doğrusu, abdalların artıq sistemdə yeri olmadığını izah edir. Otman Baba dəstursuz və təmtəraqlı şəkildə saraya daxil olur. Yanında bir neçə abdalla saray darvazasında dayanan Otman Baba onlara saray üçün yığılmış odun yığınlarını yandırmığı əmr edir. Odun işıqları yatmış Fatehin otağını işıqlandırır. Otman babanın sarayın qapısında dayandığını və odunu yandırdığını eşidən Fateh onu içəri aparmağı əmr edir. Sarayın üçüncü qapısında Fateh onu qarşılayır və Otman babanın əlindən öpüb xəlvət xanasına aparır. Oturacağı yerdən imtina edir və Otman Babaya orada oturacağı təklif edir. Bu şəkildə arxasına çevrilən Fateh, “Gördü ki, qanı velayət oturub xəlvət xanasının ocağına əfşan edər” (Velayətnamə, 253). Otman Babanın ocağa işməsi qarşısında zarafat edən Fateh şahadət barmağını ağzına qoyur. Otman Baba Fatehə səslənir: “Bəs bu mülk boş qalsaydı?”, Fateh tərəddüd etmədən cavab verir: “Ata, sənin kimi övliyalardan xidmətçiləri varkən niyə kimsəsiz olsun”. Bu cavabdan məmnun qalan Otman Baba “Qanı Hünçənkəndə olsa nə olar” deyərək soruşur. Bunun üzərinə süfrənin hazırlanmasını əmr edən Fateh gətirilənlərin Otman Babanın qarşısına qoyulmasını əmr edir. Otman Baba süfrəni Fatehin qabağına qurdurur və ona yemək yeməsini söyləyir. Fatehin şam yeməyi dəvətinə də “Sən yedin, mən doydum” deyərək cavab verdi. Bu dəfə Fateh “Nə yeyirsən?” deyərək soruşur. Otman Baba maraqlı cavab verir: “Mən can yeyirəm”. Daha sonra, Məhəmməd və onun üç adamı və padişahın özü olduğunu deyir. Sarayın naxışlı divarlarına baxandan sonra soruşur: “Demədinmi ki, bu evdə göyərçin qışlayacaq, kuku deyib ötcəkəyini düşünmədinmi ki, bu sarayı belə tikdirmisən?”. Bu dəfə Fateh deyir: “Ata, bu dünyanın sonu pisdür”. Bunun üzərinə Baba ən tənqidi açıqlamasını verir: “Uşbenümsırr-ı Yezdan idigüm ve şavt-ı enn’l-hakkum məcmu alem eşidib, qəbul eylədi”. Otman Baba Fatihə az qala meydan oxub, canın yetirsə çölə çıx və Məhəmməd olduğunu bəyan et, görək halın necə olur, kim sənə inanacaq – deməyə gətirir. Bütün bu söhbətlərdən sonra Otman Baba saraydan çıxarkən İstanbulu tərk edəcəyini açıqlayır. Fateh onun ardınca səslənir: “Ata, mən dəxi sənin ilə gedə bilərəmmi?” (Velayətnamə, 254). Fateh bu çıxışla əslində, tamamilə oturuşmuş, yerləşdirilmiş və də bu uğrunda çox qan tökülən sistemdən ayrılıb abdal həyata qayıdacağını soruşur. O, bir növ Otman Babanı özü ilə üzləşməyə məcbur edir. Bununla da Otman Babanın çarəsiz mübarizəsini anladığını, lakin o dövrlərin artıq keçmişdə qaldığını söyləyir.

Otman Baba Fatehə belə cavab verir: “İndi sən otur ki, mən sənənin yanına qayıdım ki, sən mənə gərəksən” (Velayətnamə, 254). Bu cavab isə yeni nizamın əvvəlki kimi olmayacağı bir nöqtəyə gəldiyini qəbul etmənin bəyanıdır. Yeni nizam, yəni Osmanlı dövlət nizamı ilə abdalların dövlət həyatında yeri olmayacağını və onların cəmiyyətin kənarında və nizam-intizam üçün təhlükə yaratmadan mövcud ola bildiklərinin qəbul edilməsi deməkdir. Əslində, Otman Baba abdallarını yığır və Ədiməyə, oradan da ömrünün sonunu keçirəcəyi daha sakit guşələrə gedir. O guşələr ziyalı təmsilçiliyini üzərinə götürdüyü türkmən-yörülərin sıx yaşadığı Şərqi Balkan bölgəsidir.

Ədəbiyyat

1. Güççük (Küçük) Abdal. Otman Baba Velâyetnâmesi, yayına hazırlayanlar: Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, Ankara 2007.
2. Halil İnalçık. Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
3. Ahmet Yaşar Ocak. Zındıklar ve Mülhidler, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
4. Mustafa Akdağ. Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyancıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
5. Hür Sinan Özbek. Devlet Dini, Fol yayınları, Ankara 2020.
6. Antonio Gramsci. Gefängnis Hefte, Band 7. Über die Geschichte der Intellektuellen, Argument Verlag, Berlin 1996
7. Antonio Gramsci. Gefängnis Hefte, Band 6. Einführung ins Studium der Philosophie, Argument Verlag, Berlin 1994
8. Sinan Özbek. İdeoloji Kuramları, Notos Yayınları, İstanbul 2011
9. Peter D. Thomas. Gramsci Çağı, Çeviri: İ. Akçay, E. Ekici, Dipnot Yayınları, Ankara 2013
10. David Forgacs. Gramsci Kitabı, Çeviri: İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara 2018
11. Antonio Gramsci. Aydınlar ve Toplum, Çeviri: V.Günyol, F.Edgü, B.Onaran, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985
12. Wolfgang Fritz Haug. Element einer Theorie des Ideologischen, Argument Verlag, 1993 Berlin

Göndərilib: 02.01.2022

Qəbul edilib: 30.01.2022